

Оксана Ковальчук

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Зважаючи на важливість першої половини ХІХ ст. для дослідження козацької еліти, історіографія означених аспектів є досить об'ємною. Хоча, якщо аналізувати історіографію кожного аспекту окремо, то при зіставленні результатів виявляється певна диспропорція. Історіографія концептуальних розробок з історії козацької еліти значно повніша й розлогіша, ніж історіографія археографії. Це суперечить рівню їх актуальності для вітчизняної науки. Так археографічний доробок першої половини ХІХ ст. з історії козацької еліти значно затребуваніший вітчизняною історичною наукою, ніж власне самі історичні дослідження цього питання, зроблені істориками в той час. Для підтвердження цієї теми звернемося до самої історіографії питання. Вона, як уже зазначалося, є досить об'ємною, тому варто обрати певний концептуальний підхід для висвітлення цього питання. Із сучасних варіантів аналізу історіографії історії козацької еліти, запропонованих З. Когутом¹, О. Струкевичем² та Л. Фицик³, оберемо концепцію О. Струкевича. Цей дослідник весь історіографічний матеріал упорядкував за проблемно-хронологічним принципом: наступна течія або школа виникає як певна відповідь на питання, на яке попередні дослідники не змогли дати відповідь. Таким чином виділяються вузлові етапи розвитку історіографії питання, кожен з яких – це якісний стрибок, принципова зміна системи знань про історію козацької еліти Гетьманщини.

О. Лазаревський та М. Модзалевський були фактичними наступниками романтичної доби, навіть у певному сенсі її спадкоємцями, розвинувши

---

¹ Зенон Когут, *Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830)* [в:] Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, К. (Критика) 2004, с. 27–45.

² Олексій Струкевич, *Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії*, Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка, відп. ред. Ю.А. Пінчук, К. (НАН України. Ін-т історії України) 2002, вип. 11, с. 41–51.

³ Лариса Анатоліївна Фицик, *Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648–1782 р.р.). Історіографія проблеми*, Дис. на здоб. н. ст. к. і. н., К. 2007, 272 с.

окремі тенденції, започатковані в першій половині XIX ст.⁴ О. Лазаревський⁵ фактично не дає оцінки доробку своїх попередників у галузі генеалогії старшинських родів доби Гетьманщини, в той час, як В. Модзалевський⁶ високо оцінює ідеї, запропоновані П. Кулішем. Але об'єднує цих двох дослідників те, що вони не користуються археографічними надбаннями минулої епохи, створюючи нову джерельну базу власних досліджень історії козацької еліти. Так само й соціально-економічна школа, представниками якої були О. Єфименко⁷, В. М'якотін, фактично ігнорували здобутки першої половини XIX ст., у поодиноких випадках згадуючи котрийсь з опублікованих документів і звертаючись до теоретичних надбань. Певним винятком стала стаття М. Василенка “До історії малоруської історіографії й малоруського суспільного ладу”⁸.

Зрештою ціла низка запитань з історії козацької еліти, на які не знайшли відповіді представники соціально-економічної школи, спричинили появу державницької школи. Її засновником став В. Липинський. Цей дослідник, почувавши себе першовідкривачем у галузі історії еліт України, не звертався в історіографічному огляді до історичних досліджень доби романтизму. В. Липинський вважав їх політично заангажованими та тематично обмеженими⁹. Натомість широко користувався археографічними виданнями першої половини XIX ст., зокрема другим і третім томами “Пам'яток”, виданих Київською археографічною комісією.

Новим етапом у розвитку дослідження історії козацької еліти Гетьманщини був вже кінець XX – початок XXI ст. У цей час відроджується науковий інтерес не лише до історіографії питання, але й до археографічних публікацій першої половини XIX ст. Історіографічні оцінки досліджень історії козацької еліти Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша загалом типові. До них ставляться як до початкового етапу, з усіма недоліками, притаманними такому періоду. Серед найголовніших: недостатній науковий рівень робіт; не

⁴ Олексій Струкевич, *Op. cit.*

⁵ А. Лазаревский, *Люди старой Малороссии*, К. (Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого) 1882, 62 с.

⁶ В.Л. Модзалевский, *Малороссийский Родословник*, т. 1: А–Д, К. (Тип. т-ва Г.Л. Фронкевича) 1908, 519 с.

⁷ А. Ефименко, *Малорусское дворянство и его судьбы. Исторический очерк* [в:] А.Е. Ефименко, *Южная Русь*, Санкт-Петербург 1905, т. 1, с. 145–199.

⁸ Н.П. Василенко, *К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя* [в:] Микола Прокопович Василенко, *Вибрані твори у трьох томах*, т. 1: *Історичні праці*, К. 2006, с. 239–268.

⁹ В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659 (Репринтне видання)*, К. (Дніпро; Українська всевітня Координаційна Рада) 1997, 304 с.

репрезентативна джерельна база, слабкість наведених аргументів, незавершений характер досліджень. Так В. Кривошея хоча й вважав першу половину XIX ст. початком формування історіографії козацької генеалогії та досліджень персонального складу старшини, проте вважав, що М. Максимович, М. Маркевич, М. Костомаров лише мимохідь торкнулися цього питання¹⁰. Першим ґрунтовним дослідником цих питань вважає М. Білозерського. В. Щербак згадує істориків першої половини XIX ст. як тих, хто завершив творення образу козацтва як українського лицарства, хоча початковий етап наукового дослідження соціальних основ українського козацтва відносить до другої половини XIX ст.¹¹ Лише окремі вчені вбачали в добі романтизму революційні зрушення в царині дослідження історії української еліти¹².

Натомість по-іншому склалася доля археографічного доробку першої половини XIX ст. з історії козацької еліти доби Гетьманщини. Сучасні дослідники не лише включають опубліковані в цей час матеріали до джерельної бази своїх робіт, але й високо оцінюють археографічний доробок доби романтизму.

Отже, виходячи з історіографії питання складається враження недооціненості наукового спадку першої половини XIX ст. Якщо поглянути на весь тогочасний доробок з питання еліти як на певний комплекс, то можна відмітити його цілісність, оригінальність (зумовлену домінуючою романтичною парадигмою), а також актуальність окремих тематик. Новизна і революційність полягала у формуванні самих уявлень про еліту. Романтики відійшли від станового і наблизились до сучасного розуміння. Для них еліту складали ті, хто прислужився своєму народу, тому серед представників еліти були не лише П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, але й І. Вишенський, П. Могила, Г. Сковорода. Саме ці історичні постаті займають провідне місце в дослідженні П. Куліша, М. Максимовича, І. Срезневського. Старшинську козацьку еліту історики першої половини XIX ст. теж досліджували, але швидше як невід'ємний елемент оригінальності і своєрідності історії України, а саме – наявності козацтва. Хоча самі концепції щодо козацтва інколи є досить незвичними. Мова йде про тогочасні уявлення М. Костомарова та А. Скальковського про походження козацтва та причини виключного його становища в українському суспільстві.

¹⁰ Володимир Володимирович Кривошея, *Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782)*, Дис. на здоб. н. ст. д. і. н., К. 2005, ч. 1, 517 с.

¹¹ Віталій Олексійович Щербак, *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)*, Дис. на здоб. н. ст. д. і. н., К. 1998, 377 с.

¹² Олексій Струкевич, *Ор. cit.*

У зазначений період існувало декілька концепцій походження козацтва: біблійна, етногенетична та соціологічна. Вони добре вивчені сучасною історіографією. Дещо іншими були погляди М. Костомарова, викладені в 1841 р. у магістерській дисертації¹³. Процес виникнення козацтва представлений як змішання частини автохтонного населення (українців) з представниками інших народів, приваблених ідеєю вольниці. Внаслідок чого “утворився новий, особливий народ, суміш європейського елемента з азійським; народ, що мав спільні з малоросіянами віру й мову, але відмінний від них дух”¹⁴. Причини виняткового становища козацтва в межах українського суспільства пояснює його пасіонарністю: козаки зуміли прищепити решті українського суспільства войовничий дух і очолити визвольну боротьбу. Залишалося ще одне запитання: як окремих народ (козаки) не лише з’єднався з українським народом, але перетворився на його еліту? На першому етапі головну роль М. Костомаров відводить політиці польських королів, що не лише прийняли козацтво на службу, але й закріпили за ним провідне становище в українському суспільстві. А. Скальковський теж провідну роль у процесі перетворення козацтва на еліту відводить королів Речі Посполитої та самій ідеології козацтва. Елітою запорозьке козацтво було вже тому, що утворило організацію за структурою й ідеологією подібну до елітних утворень західного суспільства – лицарських чернечих орденів¹⁵.

Окрім оригінальності (притаманної історичним концепціям першої половини ХІХ ст., що відійшла разом з епохою романтизму), близькості до сучасних тематик, можна відмітити ще одну якість історичних досліджень зазначеного періоду – їх революційність. Зокрема заклик П. Куліша в “Михайлі Чарнишенку” охопити весь комплекс старовини, що пов’язаний з життям козацької еліти, відкриває тему, що не лише є актуальною в наш час, але й мало дослідженою, – це вивчення ментальності, притаманної козацько-старшинським колам як певної стійкої сукупності настанов, переконань, вірувань традицій. Виявленню такого матеріалу допоміг особливий метод збору інформації, розроблений П. Кулішем і реалізований у “Записках про Південну Русь”¹⁶, а також описаний М. Костомаровим¹⁷.

¹³ М. Костомаров, *О причинах и характере унии в Западной России*, Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К. 1928, с. 1–40.

¹⁴ *Ibid.*, с. 28.

¹⁵ А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*, издание второе, исправленное и значительно умноженное, ч. 1, О. 1846, 367 с.

¹⁶ П. Кулиш, *Записки о Южной Руси*, К. (Дніпро) 1994, т. 1–2, 719 с.

¹⁷ М. Костомаров, *Об отношении русской истории к географии и этнографии* [в:] Н.И. Костомаров, *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*, Санкт-Петербург (Тип. М.М. Стасюлевича) 1903, кн. 1, с. 719–731.

Щодо джерельної бази досліджень історії козацької еліти доби Гетьманщини, то вона також має цілу низку характерних рис. Однією з них є подібність до джерельної бази сучасних досліджень. Так, у першій половині XIX ст. історики знали про цінність архіву урядових установ. Починаючи дослідження Бубновської сотні, М. Максимович намагався знайти архів сотенної канцелярії, про що інформує читача в тексті статті¹⁸. Невдача у пошуках змушує історика звернутися до фамільних архівів.

Ще однією досить сучасною рисою є звернення до актових джерел. Усвідомлення джерельного потенціалу цього виду історичних документів пройшло певну еволюцію. Найголовніша тенденція першої половини XIX ст. в джерелознавстві означеного питання – це відхід від синтетичних праць як джерела інформації. Так, якщо в роботах 30–40-х років XIX ст. М. Максимовича, М. Костомарова відчутний вплив праць Д. Бантиша-Каменського, Є. Болховітінова, а в “Історії Малоросії” М. Маркевича літописної традиції, то в 50-х роках джерельна база робіт з історії козацької еліти інша. Зокрема це стосується актуальної для 40-х років XIX ст. теми встановлення політичного складу козацької еліти. Це стосується насамперед списку гетьманів. Список гетьманських імен, встановлений М. Максимовичем у “Замітках про перших гетьманів козацьких і перших полковників Прилуцьких”¹⁹ базується на джерелах різного типу. Але найбільше уваги історик приділяє актам, що дозволило зокрема уточнити час гетьманування Євстафія Ружинського. Окрім того М. Максимович у цій статті захоплюється джерельним потенціалом приватно-правових актів, заохочуючи М. Маркевича продовжувати займатися “розробкою місцевих паперів”.

Окрім з’ясування списку гетьманів у цей час встановлюється персональний склад полкової та сотенної старшини. Навіть побіжний погляд на історіографію питання підтверджує актуальність цієї проблематики для істориків доби романтизму. В цей час здійснюються постійні спроби дослідити склад та генеалогію полкової старшини Чернігівського, Прилуцького, Переяславського, Канівського, Київського полків. Так, лише М. Маркевичу в 1840–50-х роках належить декілька досліджень, що безпосередньо стосуються цього питання. Це статті “Полковники прилуцького полку”, “Чернігівські полковники”. Йому ж присвячені окремі розділи в “Історичному та статистичному описі Чернігова”. Базою для

¹⁸ М. Максимович, *Бубновская сотня* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 747–834.

¹⁹ М. Максимович, *Заметки о первых гетманах казацких и первых полковниках Прилуцких* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 321–325.

коректив власноруч складеного і розміщеного в “Історії Малоросії” списку чернігівських полковників М. Маркевич називає “старовинні рукописи” зі своєї бібліотеки, у яких у 1848 р. він відшукав цілу низку імен невідомих до цього часу полковників та сотників²⁰. Як з’ясувалося, це переважно актова документація, під якою стоять підписи старшини або згадка про них у самому тексті документа: універсали гетьманів і полковників; судові рішення по скаргах; документи взяті очевидно з міських актових книг (посилається на акт надання Д. Многогрішним фінансової допомоги для видатків міста Стародуба). Судові матеріали для М. Маркевича стали невичерпним джерелом інформації: підписи; хід розслідування; історичні довідки, але найчастіше – зафіксовані в матеріалах свідчення-оповіді місцевих жителів. Також використовує пріоритетні для сучасної історіографії джерела обліково-статистичного характеру, зокрема “Опис сіл полку Чернігівського, укладеного в 1730 році”²¹.

Очевидно в 40-х роках М. Маркевич оцінює джерельний потенціал “місцевих записів”, бо укладає на їх основі списки полковників не лише Чернігівського, але й Прилуцького полку. Таким чином, якщо порівняти джерельну базу “Історії Малоросії” з означеного питання та названих статей, помітним є зсув у джерельній базі: її основою при укладанні “Історії Малоросії” були козацькі літописи, тоді як наприкінці першої половини ХІХ ст. пріоритетним для М. Маркевича стають актові матеріали.

Ще однією рисою джерелознавства історії козацької еліти зазначеного періоду, що наближає її до сучасності, є прагнення віднайти нові джерела. У цьому плані доба романтизму відкрила низку нових джерел та спробувала з’ясувати їх джерельний потенціал. Примітною є джерельна база історичних досліджень М. Максимовича. Зокрема при встановленні імен та послідовності обіймання полкового уряду в прилуцькому полку. У своїх розшуках він в основному опирається на поминальні записи монастирів і церков, а також на тестаменти. У цьому випадку літописи (Густинський) та праці синтетичного характеру (“Синопис”) є контрольними джерелами. Зазначимо, що в джерелознавчому плані доба романтизму виносить цілу низку інновацій. Це стосується насамперед впровадження в якості достовірних джерел документів церковного походження – синодиків. До розуміння останніх як джерела для з’ясування цілої низки питань з історії козацької еліти доби Гетьманщини українська наука наблизилась лише в наш час²².

²⁰ М.А. Маркевич, *Історичний та статистичний опис Чернігова*, Чернігів (Видавець Луговий В.М.) 2010, 136 с.

²¹ *Ibid.*, с. 107

²² Володимир Володимирович Кривошея, *Op. cit.*

Якщо уявлення про основні джерельні комплекси з історії української еліти, використання актового матеріалу та освоєння нових видів джерел наближають тогочасне джерелознавство до сучасності, то ціла низка інших аспектів виокремлює його в особливу епоху. Зокрема це стосується різного використання джерел одного типу: якщо для істориків першої половини XIX ст. вони можуть виступати в якості основних, то в наш час – посідають маргінальне місце. Для простеження динаміки актуалізації таких бічних джерел в історичних дослідженнях першої половини XIX ст. продуктивним є порівняння джерельних баз двох статей М. Максимовича, присвячених спільній тематиці. Біографія П. Сагайдачного досліджена цим істориком у двох статтях. Першим було підготовлено “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного”²³, а через декілька років “Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного”²⁴. У цьому випадку зміна заголовка не випадкова. Хоча джерельна база пізнішої роботи репрезентативніша, бо поповнюється декількома актами, але справжнє нарощення джерельної інформації відбувається за рахунок нарративних джерел, літературних та таких, інформацію яких з причин інтерпретативного характеру можна поставити під сумнів. У “Дослідженні...” М. Максимович висловив своє бачення щодо напрямів майбутніх джерельних пошуків. Підвищеною інформативністю, на його думку, вирізнявся ще не знайдений на той час “Вірш...” на поховання гетьмана. У наступній роботі, очевидно, М. Максимович розшукав це джерело, оскільки в “Сказанні...” він подає уривок самого тексту та часто покликається на це джерело. Якщо поглянути на джерела, процитовані істориком у своїх дослідженнях про П. Сагайдачного, то окрім названого таким є поменник. Очевидно, ці два джерела з десятка використаних для М. Максимовича є базовими. І дійсно, на основі “Поменника” він встановлює родовід П. Сагайдачного, “Вірш...” дає можливість заповнити окремі лакуни в біографії гетьмана, а маргіналії на його полях висвітлюють родинні стосунки. Зміст “Поменника” історик так до кінця й не розшифрував, про що зізнається в “Дослідженні...”. Мабуть такий стан справ зберігається і на 50-ті роки, бо в “Сказанні...” М. Максимович використовує той же об’єм інформації з поменника, упускаючи непрочитану частину. Якщо такі джерела для встановлення родоvodu в першій половині XIX ст. були базовими, то в XXI ст. вони вже є другорядними²⁵.

²³ М. Максимович, *Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 336–357.

²⁴ М. Максимович, *Сказание о гетмане Петре Сагайдачном* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 358–387.

²⁵ Володимир Володимирович Кривошея, *Op. cit.*, с. 36.

Загалом романтизм мав свої уявлення про першорядність історичних джерел, у тому числі й щодо біографії найвідоміших осіб. Це мали бути насамперед концептуалізовані тексти, де проявлялася б світоглядна основа людини. Такими улюбленими джерелами були легендарна праця П. Сагайдачного “Про унію”, декілька універсалів Б. Хмельницького, що виявилися фальсифікатами. Запит на тексти, де та чи інша проблема була б концептуалізованою, впливає на археографічну роботу в першій половині XIX ст. Так, до 60-х років був виданий величезний комплекс джерел, що стосувався інтелектуальної історії козацької еліти. Ці матеріали й донині слугують джерелами для вивчення світогляду козацької старшини, комплексу ідеологічних настанов. Провідне місце серед них посідають козацькі літописи, які були видані О. Бодянським та Київською археографічною комісією. Якщо взяти до уваги і той факт, що в цей час були видані монастирські літописи XVII–XVIII ст., польські хроніки, перевиданий “Синопис”, то перед нашими очима розгорнеться достатньо повний наратив, зразок інтелектуального осмислення щодо базових питань історії Визвольної війни, Гетьманщини та її еліти. У цьому плані козацьке й монастирське літописання XVII–XVIII ст. склали корпус джерел, що достатньо повно був представлений завдяки археографічній діяльності. Окрім того, фактично всі інші матеріали XVII–XVIII ст., що були видані в цей час на території України, стосувалися того чи іншого аспекту історії козацької еліти Гетьманщини.